

**ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ԵՒ
ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ՀԵՏԱԶՕՏԱԿԱՆ ԴԻՏԱԿԷՏՈՒՄ**

Հայ բանագիտութիւնը սկզբնաւորուել է ԺԹ. դարի կէսերին՝ միջնադարից գրաւոր աւանդուած հին բանահիւսական յուշարձանների հետազօտութեամբ (Մ. Էմին «Վեպֆ հնոյն Հայաստանի» (1850), Յ. Գաթրճեան «Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց» (1851), Գ. Զարբհանալեանի «Պատմութիւն հայկական հին դպրութեան» (1865), Ստ. Պալասանեան «Պատմութիւն հայոց գրականութեան» (1865)ին հրատարակուած սոյն աշխատութեամբ, ժամանակի բանագիտական ուսմունքների տեսական գրոյթների հիմքով, քննուում եւ տրուում է գրականութեան ու ժողովրդական բանահիւսութեան նկարագիրը, առանձնայատկութիւնները եւ այլն)։ Յիշեալ գործընթացին համաքայլ՝ մեկնարկել են նաեւ կենդանի գոյատեւող բանահիւսական նիւթերի գրառումներն ու հրապարակումները (Հ. Ղ. Ալիշան «Ռամկական երգք հայոց» (1852), Գամառ-Քաթիպա «Ազգային երգարան» (1856) ու Միք. Միանսարեանց «Քնար հայկական» (1868), որն ունի բանագիտական ուղղուածութիւն)։

Հայ բանագիտութեան պատմութեան այս փուլի քննութեամբ՝ կանդորադառնալով մշակութային մի կենտրոնի, որն իր գործուն մասնակցութեամբ կարեւոր դեր է կատարել բանահաւաքչութեան ու հայ բանագիտութեան կայացման գործում։ Խօսքը Մխիթարեան միաբանութեան մասին է, որն ահռելի ներդրում ունի հայագիտութեան տարբեր բնագաւառների առաջնութեամբ։ Մատնանշենք յատկապէս «Բագմալէպ» եւ «Համդէս ամսօրեայ» պարբերականները, որոնց մեծածիւ հրապարակումներ եւ ուսումնասիրութիւններ նուիրուել են բանահիւսութեանն ու բանագիտութեանը։

Մխիթարեանները կարեւոր նուաճումներ են արձանագրել գիտութեան գրեթէ բոլոր ոլորտներում՝ քննութեան առնելով հա-

յազիրտական, մանկավարժական, բնագիրտական, քիմիական, երկրաբանական, բուսաբանական, մաթեմատիկական, բժշկագիրտական, մեքենագիրտական եւ այլ գիրտութիւնների կարեւոր խնդիրներ:

Հայ բանագիրտութեան սկզբնաւորման շրջափուլում առանձնանում է յատկապէս Ղեւոնդ Ալիշանի գիրտական վաստակը, որը դասական հայագիրտութեան մէջ մնայուն եւ բացառիկ է: Ալիշանը հայ ժողովրդական բանարուեստը արժեւորող առաջին բանահաւաք-ուսումնասիրողներից էր՝ ժողովրդագիրտութեան նախակարապետներից: Հայագիրտական առարկաների ընդգրկման առումով՝ Ալիշանի գիրտական տեսադաշտը լայն է ու համապարփակ: Նրա գիրտական նախասիրութիւնները արժարժեւում են բազմաթիւ յօդուածներում եւ աշխատութիւններում: «Բազմավեպ»ի էջերում հրատարակուած մեծաքանակ բանագիրտական, ժողովրդական տօներին եւ հաւատալիքներին նուիրուած ազգագրական յօդուածները, ինչպէս նաեւ՝ «Տեղագիր Հայոց մեծաց» (1855), «Այրարատ», «Շիրակ», «Սիսական», «Սիսուան», «Նշմարք հայկական» (պր. 1-3), «Բնախօսութիւն Հայաստանի», «Հայապատում», «Հիմ հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց» փաստաշատ աշխատութիւնները, մինչ օրս չեն կորցրել իրենց տեղաբնական, պատմաքաղաքական, մատենագիրտական, հնագիրտական, ազգագրական ու բանագիրտական կարեւոր՝ յաճախ սկզնաղբիւրային նշանակութիւնը:

Քննական հայեացքով անդրադառնալով ականաւոր գիտնականի յատկապէս այն ուսումնասիրութիւններին, որոնք նուիրուած են հայ բանարուեստին ու բանագիրտութեանը:

Ալիշանը փորձում էր բացայայտել եւ ճանաչելի դարձնել հայի ոգին ու բնաւորութիւնը՝ սեփական ժողովրդի անցեալի եւ ակունքների հետազօտութեամբ: Ժամանակի փիլիսոփայական եւ բանագիրտական ուղղութիւնների գաղափարական ազդեցութեամբ՝ բանահիւսութեանը նուիրուած նրա բոլոր յօդուածներում եւ ուսումնասիրութիւններում կարեւորում է մասնաւորապէս ազգային ոգու առկայութիւնը. դեռեւս «Ազգային երգերու եւ ուրիշ աւանդներու վրայ» յօդուածում (1843) ազգային բնաւորութիւնը եւ հոգին ճանաչելու կարեւորագոյն աղբիւր է դիտարկում բանաւոր աւանդութիւնը. «Ճշմարիտ ազգասիրի մը առջեւ շատ յարգի բաներ եմ մտել այն աւանդները, որ բերնէ բերան անցնելով, ինչուան իր օրերը հասած են»¹, քանի որ, ըստ յօդուածագրի՝ ազգի

1 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Երկեր*, Երեւան 1981, 99:

պատմութիւնը, բնաւորութիւնը, սովորութիւնները, լեզուն ու լեզուական փոփոխութիւնները «ոչ միայն գրաւոր պատմութիւններէ կ'իմացուին, հապա նաեւ ան գրաւոր յիշատակարաններէն առաջ՝ անգիր աւանդութիւններով կ'հաստատուին»²: Ալիշանը նկատում է, որ հին ու միջնադարեան պատմիչներն առանձնապատուկ ջանքով են հաւաքում ազգային պատմութիւնները, երգերն ու առակները: Մեր խորեմացիքն ալ շատ եռանդուն ջանքով եւ իմաստուն ընտրութեամբ իր պատմութեանը մէջ իրրել անգին գանձ հաւաքելու պահեր է մեզի մէկ ֆանի հին երգեր ու աւանդութիւններ, որոնց վսեմ գեղեցկութեանը վրայ ոչ միայն մենք, այլեւ օտարները կ'զմային ու կը գարմանան: Իրաւ է, - *ընդգծում է Ալիշանը*, - որ շատ անգամ այսպիսի երգերուն ու աւանդութիւններուն մէջ ճշմարտութիւնը առասպելներով զարդարած կ'ըլլայ, բայց խորեմացիքն պէս լուսաւոր միտք ունեցողը անոր չնայիր, հապա ան առասպելը շինողին վախճանը կը հասկնայ եւ անով գոհ կ'ըլլայ: Թող լեզուին աղուորութիւնը, բանաստեղծական քացատրութիւնը եւ ընդհանրապէս ազգային հոգի (*ընդգծումն իմն է - Լ. Հ.*) ըսուածը, որն այդպիսի աւանդութեանց մէջ խիստ պայծառ կոտեսնուի»³:

Ուշագրաւ է նաեւ «Քնար հայկական» յօդուածաշարի անդրանիկ՝ «Ազգահոգի կամ բնիկ հայկական բանաստեղծութիւնք» յօդուածը, որտեղ Ալիշանը դարձեալ շեշտում է «Վարդգէս Մանուկ» կամ «Վահագնի ծնունդ» «Վառվրդուն երգերի»⁴ բուն ազգային ոգին:

Բանահիւսութեանը դիմելու Ալիշանի հիմնաւորումները խարսխուում են 18-րդ դարի գերմանացի նախառոմանտիկ Հերդերի «Ժողովրդի ձայնը երգերում» տարբեր ժողովուրդների երկերի ժողովածու (1778-1779), ռոմանտիկների Շլեգել եւ Գրիմ եղբայրների «Գերմանական իրաւունքի հնութիւններ», «Գերմանական առասպելաբանութիւն», (1835) եւ այլոց տեսական դրոյթների վրայ, որոնք ժողովրդական երգերի մէջ տեսնում էին «Ժողովրդի ձայնը, ժողովրդական մարմնաւորութիւն կամ աւանդական ոգին»⁵:

Եօհան Գոթֆրիդ Հերդերն իր «Գաղափարներ մարդկութեան պատմութեան փիլիսոփայութեան շուրջ» երկում, անդրադառնալով ազգային բնաւորութեանը, գրում է. «Ազգի գեներա-

2 Անդ:

3 Անդ:

4 Բազմավէպ, 1848, քիւ 6, 88:

5 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ս., *Բանագիտական ակնարկներ*, Երևան 2010, 52-56:

կական ոգին, բնաւորութիւնը տարօրինակ եւ ցնցող բաներ են: Այն չի բացատրուում. հնարաւոր չէ նաեւ ջնջել երկրի երեսից. այն հին է, ինչպէս ազգը, հին ինչպէս հողը, որի վրայ ապրել է ազգը»⁶: Ալիշանը նոյնպէս ունի այս համոզմունքը, ինչը կարելի է մակաբերել իր բազմաթիւ յօդուածներից ու եզրայանգումներից:

Ալիշանի հայեացքները զուգադրում են նաեւ Յրիգրիիս Վիլհելմ Ժոզէֆ Շելինգի հայեցակէտին, ով առասպելը դիտում է իբրեւ ազգի պատմական ճակատագիրը վճռորոշող գործոն, այսինքն՝ ազգը ճանաչելու եւ հետազօտելու ելակէտ⁷: Այս տեսակէտից՝ հայ բանահիւսութիւնը, հայ հին վիպական աւանդութիւնը, հնդեւրոպական ընդհանրութիւնից եկող առասպելաբանական մի շարք դիպաշարերով, մոտիւններով եւ կերպարներով, կրօնական հաւատալիքներով ու պատկերացումներով՝ որպէս հինաւորաց ժողովուրդի հոգեւոր մշակոյթի բանաստեղծական համակարգ, գրաւել է նաեւ Ալիշանին:

Դիպուկ է Դանիէլ Վարուժանի «Ալիշանը բանաստեղծ էր, որ գիտութիւն կ'ընէր...» բնորոշումը: Իրաւամբ՝ բանաստեղծ եւ արձակագիր Ալիշանը, յաճախ է անդրադարձել այնպիսի նիւթի, որը գտնուել է նաեւ հայագէտ Ալիշանի տեսադաշտում: Այսպէս՝ հայոց ազգածին առասպելը դարձել է ե՛ւ պատմա-բանագիտական խնդիրների գիտական քննութեան առարկայ, ե՛ւ բանաստեղծի ներշնչանքի աղբիւր: Տարբեր ծագում ունեցող հաւատալիքների, էթնոմշակութային փոխազդեցութիւնների, բազմաթիւ սիւժէների ու կերպարաշարերի բարդ համակարգը՝ հայ հին առասպելաբանութիւնը, որի ակունքները ձգւում են մինչեւ հայերի ազգածագումը, առանձնանում է հինգ հիմնական առասպելոյթներով, որոնցից է աստեղային հերոս-որսորդ-աղեղնաւորի պայքարը խաւարի բռնակալի դէմ (Հայկի եւ Բէլի մասին առասպելը)⁸: Հայոց ազգածագման առասպելն ու Հայկի կերպարը գրաւել են բանաստեղծ Ալիշանին, ով իր «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծութեամբ ներկայացրել է այն հայոց մեծագոյն յաղթանակների համատեքստում. Հայկը՝ հայկական ցեղի, երկրի հիմնադիր, անուանատու նախնի, իսկ նրա հակառակորդ Բէլը՝ հայրենի երկիր խուժած բաբելոնցի բռնակալ:

6 ГЕРДЕР, И. Г., *Идеи к философии истории человечества*. М. 1977, 314.

7 ШЕЛЛИНГ, Ф., *Соч.* в 2 т., Т. 2. — М. 1989, 159—374.

8 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ա., *Աշխ.*, 128:

Շատ կըտրընուորայժ հանեց Հայաստան,
 Շատ Բէլեր փլուցին քաջքն Հայկի նրման.
 Հոռոմն, Ասորին, Մար, Սըկիւթ, Պարսիկ

Հայոց թրերուն եղան պատառիկ.
 Այս սարեր, ձորեր ու դաշտերս ամէն
 Կարմիր են քրտնել, կարմիր խրմել են.
 Ի հոն են խաղցել Տիգրան ու Տըրդատ,

Վարդանն ու Վահան, Աշոտ ու Սըմբատ:⁹

«Հայոց ազգային պարծանքները» յօդուածում Ալիշանը Հայկին դարձեալ ներկայացնում է իբրեւ պատմական կերպար, իսկ նրա մենամարտը համարում «հին եւ ստոյգ եղելութիւն», որից սկսւում է հայոց պատմութիւնը: Հայկն, ըստ յօդուածագրի, հայ ժողովրդի մեծագոյն «անհատներից ու պարծանքներից» գլխաւորն էր, ով իր կերպարով կարող է դառնալ թերարժէքութեան բարդոյթով կամ օտարամոլութեամբ տառապող ազգի «պակասութեան դարմանը»¹⁰:

Ալիշանը յիշեալ թեման քննում է երկու դիտանկիւնից՝ պատմական, որի սկզբնապատճառը հնագոյն դիցավէպի պատմականացուած շարադրանքն էր եւ դիցաբանական: Ըստ առաջինի՝ Հայկի եւ Բէլի ճակատամարտը եղել է պատմականօրէն վկայուած իրադարձութիւն, որը նաեւ հայ ժողովրդի կազմաւորման եւ ազգածագման պատմութիւնն է: Ալիշանը փորձել է նոյնիսկ վերակազմել յիշեալ իրադարձութիւնների ստոյգ ժամանակը: Ըստ նրա տոմարագիտական հաշուարկների՝ Հայկի եւ Բէլի (Նեմրոյդ) ճակատամարտը տեղի է ունեցել Ք. ա. 2492 թուականին: Ժամանակագրական այս վերահաշուարկի համար Ալիշանը հաշուի է առել այն փաստը, ըստ որի 428 թ. Նոր Տարին՝ Նաւասարդի 1-ը, հայկական արեգակնային շարժական օրացոյցով համընկել է յուլեան տոմարի օգոստոսի 23-ին (այժմեան օրացոյցով օգոստոսի 11-ին): Հայոց բուն տոմարի մէկ տարին բաղկացած է 12 ամսից՝ իւրաքանչիւրը 30 օր եւ հինգ յաւելեալ (Նոր Տարին տօնելու) օրերից, որոնց չորս տարին մէկ գումարւում էր եւս մէկ յաւելեալ օր: Նաւասարդի 1-ը, ինչպէս եւ միւս տօները, դրա հետեւանքով, դառնում են շարժական եւ կրկնւում 1460 տարին մէկ, ինչը համապատասխանում է աստղային համակարգում արեւի մէկ լրիւ շրջապտոյտին: Հաշուի առնելով աստ-

9 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Երկեր*, 18-19:

10 Բագմավէպ, 1843, թիւ 16, 253-255:

դադիտական այն դիտարկումը, համաձայն որի՝ «Հայկական ցիկլը» կամ աստղային համակարգում արեւի մէկ լրիւ շրջապտոյտը կրկնուում է 1460 տարին մէկ, եւ ընդունելով, որ ճակատամարտից՝ մինչեւ 428 անցել էր երկու շրջապտոյտ, նա որոշել է Հայկի եւ Բէլի միջեւ տեղի ունեցած ճակատամարտի տարեթիւը՝ 2492 Ք.ա., որն, ըստ Ալիշանի, ընդունել են նաեւ յոյն պատմիչներ Աֆրիկանոսն ու Շւսերիոսը¹¹:

«Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնի հայոց» աշխատութեան մէջ Ալիշանը, զուգադրելով Օրիոնին եւ Հայկին, քննում է հնամենի տիեզերական առասպելը, որտեղ հայոց նախնի Հայկը պահպանել է իր սկզբնական՝ տիեզերական-առասպելական կերպարի յատկանիշները, քանի որ առասպելի ենթահիմքում ընկած է լոյսն ու գարունը խորհրդանշող աստուածային աղեղնաւորի պայքարն ընդդէմ խաւարն ու ձմեռը մարմնաւորող բռնակալի¹². Օրիոնը՝ Պօսեյդոնի (Նեպտուն) եւ Էւրիպիի առասպելական որդին, քաջ որսորդ է, որ յանդգնում է Անահիտի (Արտեմիս) հետ մրցել նետածգութեան ասպարէզում, դառնում վերջինիս նախանձի զոհն ու մահանում կարիճի խայթոցից¹³: Սակայն դիցունհին զղջում է՝ փոխակերպելով որսորդին մեծապայծառ աստղի: Ալիշանը իրաւացիօրէն ընդգծում է հայոց եւ յունաց աւանդութիւնների զուգահաւասարումը՝ մատնանշելով Հայկի քաջ աղեղնաւոր, առաջին տոմարադիր լինելն ու երեքթեւեան նետերով

11 ԱԼԻԾԱՆ, Հ. Ղ., Հայկայ շրջան տօմար եւ թուական հին հայոց հայադիր: Յուշիկի հայրենեաց Հայոց, Բ. տպագրութիւն, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1921, 72-97:

12 Հայկը բուն հայկական ցեղերի նախնի աստուածութիւն է, որի պաշտամունքը սկզբնաւորուել է հայոց մէջ, հաւանաբար, ցեղային համախմբման վաղ շրջանում եւ գոյատեւել յետագայում: Այս ժամանակաշրջանում բնութեան ուժերն ու երեւոյթները խորհրդանշող տիեզերաբանական առասպելները տեղայնանում, պատմականանում եւ վիպականանում են, հետեւաբար, առասպելների նախնին աստուածները կամ դիւցազունները վերածուում են ցեղային նախնու կամ նահապետի, իսկ աշխարհի արարչագործութեան նախաստեղծ սրբազան ժամանակը վերածուում է պատմական ժամանակի՝ կապուելով տուեալ ցեղամիութեան սկզբնաւորման ժամանակի հետ: Պարփակում է նաեւ առասպելի նախնին համատիեզերական դիպաշարը: Տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ս., Հին հայոց հաւատալիքները, կրօնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երեւան 2001, 23-24:

13 Տարբերակներից մէկում Օրիոնը սպանում է Արտեմիսի մետից, քանի որ վերջինս անարգել էր աստուածուհուն:

իր ախոյեան Բէլին սպանելը: Յիշեալ զուգադրութեամբ՝ Ալիշանը չի բացառում, որ այս պատմութիւններն առասպել եւ վիպասանք են¹⁴:

1893 թուականից «Բազմալէպ»ում պարբերաբար հրատարակուող, այնուհետեւ՝ 1895ին Վենետիկում առանձին գրքով տպագրուած «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց» մենագրութիւնն աննախագէյ պէ՛ր՝ իբրեւ հայոց նախնական եւ նախաքրիստոնէական հաւատալիքների, կրօնական պաշտամունքների, ինչպէս նաեւ դիցաբանութեան համակարգուած ուսումնասիրութիւն. հայոց հաւատալիքների, կրօնի, պաշտամունքի ու դիցարանի համակարգը էթնոսի ձեւաւորման եւ պատմական զարգացման արգասիք է՝ հնդեւրոպական ցեղակցական ընդհանրութիւնից սերող հաւատալիքներով ու կրօնաառասպելական պատկերացումներով, յետագայում՝ հայ էթնոսին միաձուլուած ցեղերի եւ ցեղախմբերի, ինչպէս նաեւ տարբեր քաղաքակրթութիւնների փոխազդեցութեամբ ձեռքբերուած կրօնապաշտամունքային շերտերով¹⁵: Աշխատութեան ոճի եւ նպատակների մասին հեղինակը նշում է հետեւեալը. «...մեր ազգային աւանդութիւնը սիրող կամ քննող բանասիրաց՝ կ'ուզեմք կրկնել, եւ ներկայացնել, ըստ կարի համառօտ, առանց շատ վեր վար թռչնելու եւ ի խորս մտնելու, որոյ համար ոչ թեւ ունիմք եւ ոչ բաւական ոյժ՝ ըստ պահանջից հմտագունից՝ այլ պարզ եւ ուսմարար նշանակելով ինչ որ մեր նախնիք եւ օտարագրիք այլ ի գրուածս, եւ ինչ որ նիւթական յիշատակարանք՝ աւանդեր են Հայոց կրօնից վրայօք, եւ ինչ որ նշմարուած է եւ դեռ նշմարուի յազգային կարծիս, յուղիղ եւ ի ծուռ հաւատս եւ սովորութիւնս»¹⁶:

Սոյն գործի տասնչորս՝ Կրօնք. Հաւատք եւ Պաշտօն, Աստուած, Բնապաշտութիւն, Ախտարք կամ աղթարք, Կենդանեաց պաշտօն, Հրէշք, Ոգեղէնք, Դիւցազունք, Դիւք. Պաշտօն չաստուածոց, Մոգութիւն. Մագդեգանց աղանդ, Հմայք. Գուշակութիւնք, Հարցուկք, Կախարդանք, Հանդերձեալ կեանք եւ Պաշտամունք, Պաշտօնարանք, Պատօնեայք, Սպասք գլուխներում, հեղինակը ցուցաբերել է բանասէրի, պատմաբան-մշակութաբանի, նոյնիսկ բուսաբանի հմտութիւններ՝ խօ-

14 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1910, 131- 133:

15 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ս., Հին հայոց հաւատալիքները, կրօնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երեւան 2001, 5:

16 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, 4:

սելով երկնային լուսատուների, համաստեղութիւնների, հայոց բընաշխարհի, հմայութիւնների, հանդերձեալ կեանքի, տարրերի, չար (չարք, ուրուականք, վատք, դեւք, թպղայ, ալք, շուտտ, յուշկապարիք, խիպլիկ, խիպլիկ կամ խլվիկ եւ այլն) ու բարի ոգիների (յաւերժահարսունք, հրեշտակք) մասին ժողովրդական պատկերացումների եւ ըմբռնումների, նաեւ հայոց դիցարանի շուրջ:

«Ղեւոնդ Ալիշանը եւ հայոց երգերն ու հաւատալիքները» յօդուածում Սարգիս Յարութիւնեանն այս հետազոտութեան արժանիքներից է համարում, յատկապէս, քրիստոնէութիւնից հազարամեակներ առաջ ապրող հայկական ցեղերի նախնադարեան հաւատալիքների ու պաշտամունքային համակարգի՝ տարրապատուութեան, բնապաշտութեան, ոգեպաշտութեան, աստուածային հերոս-նախնեաց պաշտամունքի, կրօնապաշտամունքային նախնադարեան ձեւերի (հմայութիւն, գուշակութիւն, մահուան եւ հանդերձեալ կեանքի պատկերացումներ), ախտարային հաւատալիքների, նաեւ՝ աւելի ուշ շրջանի դիցարանի, պաշտամունքատեղիների ու պաշտամունքային հասկացութիւնների քննութիւնը, քանի որ Ալիշանն առաջինն էր մեզանում, ըստ Յարութիւնեանի, որ ազգաբանական հետազոտութեան ենթարկեց հայոց նախաքրիստոնէական հաւատալիքների, առասպելաբանութեան եւ կրօնական պաշտամունքների ողջ համակարգը: Նկատենք, որ մինչ այս մենագրութիւնը, ի հարկէ, եղել են գործեր, որոնք անդրադարձել են հայոց հեթանոսական կրօնին, հաւատալիքներին, առասպելներին եւ գրոյցներին՝ Յ. Գաթրժեանի «Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց» անաւարտ աշխատութիւնը (1851), Մ. Էմինի «Հետազոտութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեան» (1866), Կ. Կոստանեանի «Հայոց հեթանոսական կրօնը» (1877), որտեղ հիմնականում քննութեան է առնուած քրիստոնէութիւնից անմիջապէս առաջ գոյութիւն ունեցող պաշտօնական կրօնը: Երկրորդաբար արժեւորուել է գործի գիտական կայուն դասակարգումն՝ ըստ ժամանակի ընդհանուր ազգաբանութեան սկզբունքների, կրօնագիտութեան մէջ ընդունուած մեթոդների եւ հնդեւրոպական ու այլ ժողովուրդների դիցաբանական, հաւատալիքային տուեալների համեմատաբանութեան¹⁷:

Հայոց առասպելաբանական ըմբռնումների ու պատկերացումների, նախնական հաւատալիքների եւ կրօնական պաշտամունքների ամբողջական համայնապատկերի համակարգային քննութիւնը

¹⁷ «Բազմալեզ», 2001, թիւ 1-4, 236-239:

պահանջում է միջգիտակարգային մօտեցումներ, որի գիտակցումը տեսանելի է Ալիշանի վերոյիշեալ գործում. ներկայացնելով, օրինակ, հայոց մէջ խորը արմատներ ձգած եւ քրիստոնէութիւնից յետոյ որոշ գաւառներում՝ իբրեւ աղանդ գոյատեւած արեւապաշտութիւնը կամ արեւորդիների պաշտամունքը՝ նա տուեալներ է հաղորդում Ներսէս Շնորհալուց, Մխիթար Ապարանցոց եւ Դաւիթ Սալաձորցոց, որոնց վկայութեամբ՝ արեւորդիներն ունեցել են պաշտամունքային ծառեր եւ բոյսեր՝ բարդի, բամբակենի, շուշան, սինձ, երիցուկ, եղրդակ: Ուշագրաւ է նաեւ Ալիշանի ենթադրութիւնը, որի համաձայն՝ «արեւով» բաղադրուած մի շարք ծաղկանուններ՝ Արեգական մայր, Արեգական ծաղիկ, Արեւոտրիկ, Արեւածագ, Արեւածաղիկ, Արեւալ էւ այլն, առնչուած են այս աղանդին «...որչափ բնական պատմառաւ կոչուած են զանազան բոյս ւ այնոր անուամբ, կրնայ դեռ՝ յոմանս նշմարիլ եւ կրօնական ինչ մտածութիւն»¹⁸:

«Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն» աշխատութեան (1895) հեղինակն ու բնագէտն, իբրեւ արեւի պաշտամունքի հետք է դիտում տուեալ աշխատութեան բոյսերի շարքում ներառուած յիշեալ բուսանունները, որտեղ ընդգրկուած են նաեւ արեւադէմ, արեւաբաց եւ արեւապաշտ ծաղիկները¹⁹:

Աշխատութեան «Բուսեղէնք եւ Ծառապաշտութիւն» գլխում, անդրադառնալով բոյսերի եւ ծառապաշտութեան դրսեւորումներին, առանձնացնում է հայերի համար պաշտամունքային նշանակութիւն ունեցող բոյսեր եւ ծառատեսակներ, միաժամանակ շեշտում, որ կարող է այդ շարքն ընդարձակել, սակայն նպատակաշարմար չի գտնում, քանի որ արդէն իսկ փոխանցած տուեալներն ու հետեւութիւնները համապարփակ տեղեկութիւններ են եւ այլ ժողովուրդների պաշտամունքային մի շարք բոյսեր ու ծառեր, պաշտամունքատեղիներ, հաւատալիքներ ու սովորոյթներ, ինչպէս նաեւ դրանց հետ կապուած աւանդադրոյցներ: Առանձնացնելով կաղնին, տանձենին, մայրին, սօսին, բարդին, լոշտակը, փենուռնան, համասփիւռը կամ համասպրամը, երինջանի-

18 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հիմ հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, 105:

19 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն, Վեներտիկ 1895, 56:

տակը, կախարդական զօրութիւն ունեցող՝ ազամանտը, դիրոր-
փոսն ու արաքսայ-կուսահալածը, ներկայացնում է փաստաշատ
ուսումնասիրութեան աղբիւրագիտական հենքը (Մ. Խորենացի,
Ներսէս Շնորհալի, Գր. Մագիստրոս, Մխիթար Գօշ, Մխիթար
Հերացի, Պլինիոս Երէց, Պլուտարքոս, Կտեսիփոն, արաբ հեղի-
նակներ, երազահաններ, աղթարքներ եւ բժշկարաններ)²⁰:

Վերոյիշեալ բուսանունները տեղ են գտել 1895ին հրատարակուած մէկ այլ՝ «Հայբուսակ» շախատութեան էջերում: Այստեղ գիտնականն առաջնորդուել է միեւնոյն սկզբունքով՝ հանգամանօրէն ներկայացնելով բոյսի հայերէն եւ լատիներէն անուանումը, ներն ու բուսատեսակը, նկարագիրը, առանձնայատկութիւնները, բուժական յատկութիւններն ու աշխարհագրական հայրենիք՝ չմոռանալով նաեւ մի շարք աւանդութիւններ ու հաւատալիքներ, որոնք առնչուած են տուեալ բոյսի հետ, ինչն առաւել արժէքաւոր եւ միջգիտակարգային է դարձնում հետազոտութիւնը: Այսպէս՝ խօսելով սօսի կամ սուսի ծառի մասին, Ալիշանը տեղեկացնում է, որ այն ունի սպիտակ խոշոր տերեւներ, բուժական յատկութիւններ, եւ նոյնիսկ մոխիրն է օգտակար խորը խոցերի բուժման համար: Այնուհետեւ անդրադառնում է սօսու պաշտամունքին, որը տարածուած էր հայերի եւ յոյների մօտ. Ապոլոնի տաճարի շուրջ՝ այս ծառերի շուքի տակ էին նստում յոյն իմաստասէրներն ու նրանցից իմաստնագոյն Սոկրատէսը «կերպուղևար ի Սօսի»²¹:

Հայոց մէջ սօսու պաշտամունքի մասին գրում է Հետեւեալը. «...իսկ մեր Հայկազն նախնեաց տաճարն՝ նոյն իսկ Սօսեաց անտառն կամ ծառատունկն էր, գերկիմբն ունենալով բնակամար գրմբէք, եւ հոն կատարուէին իրենց պաշտամունքն եւ նուէրքն, եւ անձամբ իսկ հոն նուիրուէին, ինչպէս մեր Գեղեցիկ Արայի թոռան (Անուշաւան) համար կ'ըսուի, թէ «Սօս անուանիւր, կամ Սօսանուէր, քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի Սօսիսն Արամեանկայ՝ որ յԱրմաիւր, գորոց զսաղարթիցն զսօսափիւն, ըստ հանդարտ եւ կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն, եւեթ՝ ոստոց շարժումն՝ սովորեցան ի հմալս՝ յաշխարհիս Հայկազանց. եւ այս գրագում ժամանակս»²²։

Ալիշանը մատնանշում է մի շարք բոյսեր, որոնց մասին՝ նրա կարծիքով, հիւսուել են աւանդազրոյցներ, սակայն դրանց

20 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, 75-88:

21 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հայքուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, 585:

22 ԿԱՌ:

բովանդակութիւնն ու դիպաշարերը չի ներկայացնում: Նկարագրելով, օրինակ, աղբերաց արիւն ծաղիկը՝ գիտնականը ենթադրում է, որ բուսանոնը առնչւում է՝ հին եւ մոռացուած ստուգաբանական մի աւանդութեան հետ²³: Ի դէպ, աղբրանց արուն կամ եղբայրարիւն (դիֆելիպէա) տուրմըֆորին ծաղկի մասին աւանդութեան երկու տարբերակ է ներկայացնում Արամ Ղանալանեանը «Աւանդապատում» աշխատութեան մէջ: Ըստ առաջին տարբերակի՝ եօթ եղբայր լեռներում սպանւում են քուրդ աւագակներից, եւ նրանց թափած արիւնից բուսնում է արնագոյն մի ծաղիկ, որի մօտ մշտապէս գտնւում է սպանուած եղբայրների սգացող լալան: Երկրորդ տարբերակը չարագործների ձեռքով սպանուած եօթ եղբայրների արիւնից գոյացող՝ աղբրանց արուն ծաղկի մասին է²⁴: Նկատենք, որ Աւ. Իսահակեանի «Արաքսի ծնունդը» (Աշուղ Վշտալիի գրոյցը, Հատուած «Ուստա Կարո»ից) չափածոյ լեզենդում (1904), որը հիւսուել է շիրակեան մի աւանդագրոյցի հիման վրայ՝ նոյնպէս բուսնում է վերոյիշեալ ծաղիկը: Թշնամին առեւանգում է հովուի սիրած աղջկան, բռնաւորի ծառաները սպանում են սիրեցեալներին, հովուի վշտահար որդեկորոյս մայրը, գտնելով որդու եւ հարսի դիակները, համբուրում է նրանց եւ աւանդում հոգին: Մօր, հարսի եւ որդու արցունքից ականադբիւր է բխում, իսկ նրանց թափուած արիւնից բուսնում են աղբերաց-արիւն եւ անթառամ շուշան ծաղիկները:

Արդար արիւնը չի կորչի իգուր-
Աստծու հրաշքով՝ մօր, հարսի, տղի
Արիւն-արցունքէն հազար ակն-աղբիւր
Բիւցիմ նման լուսեղէն աստղի:
Եւ գետին թափուած պուտերն արիւնի
Անուշ հոտերով ծաղիկներ դառան.
Անուշ հոտերով հազարան գոյնի,
Աղբերաց-արիւն, շուշան անթառամ:²⁵

Աշխատութիւնը կարելի է համարել մի շարք ժողովուրդների հոգեւոր մշակոյթի, բանաւոր աւանդութեան, կենցաղի, կրօնածիսական հաւատալիքների, առասպելաբանաստեղծական մտածողութեան եւ էթնիկական մտահայեցողութիւնների հարուստ ու բազմաբղէտ շտեմարան: Որտեղ, տարբեր բուսանունների յիշա-

23 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն, 22:

24 ՂԱՆԱԼԱՆԵԱՆ Ա., Աւանդապատում, Երեւան 1969, 312:

25 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ա., Երկերի ժողովածու, Կ. II, Երեւան 1974, էջ 168:

տակութեամբ, Ալիշանը վկայաբերում է նաեւ աստուածաշնչեան պատմութիւններ, վարքաբանական-վկայակաբանական բնոյթի զրոյցներ, պօէմներ, գանձեր, հայրէններ, շարականներ, առակներ եւ այլն:

Այսպիսով, հանրագիտակ Ալիշանի աշխատութիւններն ամբարում են հետազօտական հսկայական նիւթ եւ հիմանականում ունեն միջգիտակարգային բնոյթ, հետեւաբար, նոյնիսկ ընդգրծուած բանագիտական ուղղուածութիւն չունեցող, սակայն բանահիւսական նիւթերի առատութեամբ առանձնացող գործերը, կարող են հետաքրքիր լինել արդի բանագիտութեան համար:

ԼՈՒՍԻՆԷ ՀԱՅՐԻԵԱՆ

Summary

THE ARMENIAN MYTHOLOGICAL-RELIGIOUS SYSTEM IN Fr. GHEVOND ALISHAN'S RESEARCHAL POINT OF VIEW

LUSINE HAYRIYAN

Ghevond Alishan was one of the first collector-researchers to value the Armenian folklore. His numerous philological articles on ethnographic folk holidays and beliefs, as well as a number of factual works have not lost their topographic, historical, political, bibliographic, archaeological, ethnographic and philological significance, which are often of primary origin.

Poet and fiction writer Alishan often referred to materials that were in the field of view of his own interest. Thus, the myth of the Armenian nation became the "subject of scientific examination of historical and philological problems" and a source of inspiration for the poet. It is especially valuable Alishan's monograph called "*Ancient Faith or Pagan Armenian Religion*" as a systematic study of Armenian pre-Christian beliefs, religious cults, as well as mythology, where the author demonstrated the skills of a philologist, historian-culturologist, and even a botanist. He spoke about nature, sorcery, the afterlife, evil and good spirits, folk ideas, and about the Armenian mythology. In another work called "*The Armenian Nature (Haybusak)*" the scientist was again guided by the same principle. He presented the plant in detail, along with the traditions and beliefs associated with it. Consequently, the works of scientist Alishan store a huge amount of research material, mainly of an interdisciplinary nature, as even the works that do not have a pronounced philological orientation, stand out with an abundance of folklore materials and can be interesting for modern philology.